

Д.Є. Швець,
кандидат соціологічних наук, доцент
(Запорізька державна інженерна академія, м. Запоріжжя)

Система вищої освіти в Україні: інституційна будова системи управління та напрями її реформування

Стаття присвячена визначенню структурно-функціональних особливостей системи вищої освіти України в контексті її компаративного аналізу з системами вищої освіти деяких європейських країн та ключових напрямів її реформування в контексті наближення до європейського освітнього простору.

Ключові слова: система освіти, система вищої освіти, система вищої освіти України, європейська вища освіта.

Постановка проблеми. Вища освіта України для адаптації Європейської вищої освіти має бути удосконалена згідно з вимогами болонського процесу. У спільній заяві міністрів освіти країн Західної і Центральної Європи, які підписали Болонську конвенцію (18–19 червня 1999 р.), зазначено, що освітні процеси, які відбуваються в Європі, набули більш конкретного характеру, що відповідає сучасним реаліям розвитку країн Європейського Союзу та його громадян. Серед все більшої частини політичного й академічного світу зростає розуміння потреби у встановленні “тісних зв’язків у цілій Європі, яка розвивається, у формуванні й зміцненні її інтелектуального, культурного, соціального й науково-технологічного потенціалу. “Європа знань” тепер уже широко визнана як незамінний чинник соціального й гуманітарного розвитку, а також як необхідний компонент об’єднання та збагачення європейської людності. Важливість освіти й освітнього співробітництва в розвитку й зміцненні стійких, мирних і демократичних суспільств є універсальною і підтверджується як першочергова”.

Метою статті є визначення структурно-функціональних особливостей системи вищої освіти України в контексті її компаративного аналізу з системами вищої освіти деяких європейських країн та ключових напрямів її реформування в контексті наближення до європейського освітнього простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема реформування системи вищої освіти в Україні не раз піднімалася в працях багатьох українських вчених та управлінців, зокре-

ма В. Андрущенко, В. Журавського, М. Згуровського, Л. Батченка, І. Гавриленка, О. Скідіна, Л. Кривеги, В. Лугового, М. Лукашевича, А. Мазака та ін. [1–10].

Європейські вищі навчальні заклади, наслідуючи фундаментальні принципи, сформульовані в університетській хартії “*Magna Charta Universitatum*”, прийнятій в Болоньї 1988 року, сприйняли заклик у тій частині, що їх стосується, і почали відігравати головну роль у побудові Зони європейської вищої освіти. Це має неабияке значення, оскільки “незалежність і автономія університетів дають впевненість у тому, що системи вищої освіти і наукових досліджень будуть безупинно адаптуватися до нових потреб, до запитів суспільства і до необхідності розвитку наукових знань” [2, с. 21].

Слід зазначити, що, всупереч задумам Міносвіти України, цей усичений варіант пропонує перехід не до стандартів вищої академічної освіти, яка існує в країнах Європи, а до соціально-біхевіористської моделі навчально-виховного процесу, яка була поширена більшою мірою в США в 20–30-х роках ХХ ст. Йдеться про перетворення конкурсу знань і конкуренції знань, якій слугують, власне, навчальні рейтинги в країнах Європи, на відпрацювання балів і модернізацію репродуктивних технологій дидактики, що дісталися в спадок від радянської системи вищої освіти. При цьому, за відсутності зв’язку між середніми балами дипломів та відповідними перевагами на ринку праці для майбутніх фахівців, цей варіант модульно-рейтингової системи слід багато в чому вважати профанованим.

До всіх трьох видів кваліфікаційних робіт Міносвіти знайдено не ака-

демічний, а бально-відпрацювальний підхід: робота готується студентом не заради здобуття інтелектуального капіталу чи професійного зростання, а під тиском суто адміністративної загрози утворення академічної заборгованості. До того ж досвід написання аналогічних робіт у ВНЗ Європи передбачає зовсім іншу систему підготовки наукових есе – невеликих за обсягом наукових робіт (до 40 стор.), на підготовку яких виділяється навчальний рік. У ВНЗ України студенти на деяких факультетах та відділеннях часто готують 2–3 курсові роботи на рік (не рахуючи кількості проміжних контрольних робіт, що повністю знецінює здобуті форсованим способом знання і перетворює повсякденний навчально-виховний процес на гонитву студентів за рейтингами. Також більшість кваліфікаційних робіт готуються не як самостійні науково-дослідні, а як плагіативно-розширені реферати, що подаються до захисту на основі компіювання наукових джерел. Це також багато в чому працює проти Болонської системи в Україні.

Невизначена наукова проблема, якій присвячено статтю. Стаття присвячена розв’язанню проблеми гармонізації процесу адаптації системи вищої освіти України до Болонської системи.

Виклад основного матеріалу. Систему вищої освіти, згідно із ст. 16–18 Закону України “Про вищу освіту”, становлять: вищі навчальні заклади всіх форм власності; інші юридичні особи, що надають освітні послуги в галузі вищої освіти; органи, які здійснюють управління в галузі вищої освіти.

Кабінет Міністрів України через систему органів виконавчої влади: здійснює державну політику в галузі

вищої освіти; організовує розроблення та здійснення відповідних загальнодержавних та інших програм; у межах своїх повноважень видає нормативно-правові акти з питань вищої освіти; забезпечує контроль за виконанням законодавства про вищу освіту.

Законом визначено суб'єктів управління в галузі вищої освіти, серед яких – спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки. Акти спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки, прийняті у межах його повноважень, є обов'язковими для інших центральних органів виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади, органів влади Автономної Республіки Крим, місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, вищих навчальних закладів незалежно від форм власності [13].

На рівні ідеологічних настанов, викладених у законах України “Про освіту” та “Про вищу освіту”, структура системи вищої освіти України розбудована відповідно до структури системи освіти розвинених країн світу. Вища освіта є складовою системою освіти України і забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку студентів. З іншого боку, в соціально-фактичному вимірі цього структурування приховується багато елементів доволі архаїчного адміністративно-командного минулого, що робить європейські орієнтири системи вищої освіти в Україні поки що переважно декларативними.

Систему вищої освіти можна визначити як *централізовану і авторитарно-директивну* за способом управління, *консервативну* за критерієм забезпечення незмінності (принаймні – через слабку ротацію та обмеженість ринкової конкуренції) адміністративно-управлінського та професорсько-викладацького складу, традиційну за дидактичними технологіями, *формалістичну* за критерієм здобуття інтелектуального капіталу споживачами освітніх послуг (привіювання інтелектуального капіталу до диплому про вищу освіту), *самоспрямовану* за критерієм зв'язку з іншими соціальними підсистемами та сферами соціальної життєдіяльності. Ці особливості виявляються зокрема в такому:

1) орієнтація в основному не на клієнта, а на вирішення поставлених державою завдань. У державних ВНЗ, як і в багатьох інших державних організаціях, клієнтам рідко надається

пріоритетне значення. У державному секторі надання послуг найчастіше розглядається не як процес рівноправних партнерських відносин виробника послуг з клієнтом, а як процес спілкування особи, наділеної владою, з підлеглим. Свою роботу працівники державних ВНЗ переважно прирівнюють до роботи державних службовців, що виконують поставлені державою завдання, а не до роботи професіоналів, які надають послуги клієнтам;

2) недостатня організаційна ініціатива працівників, що пов'язане із централізованою, нерідко надмірно бюрократизованою й недостатньо гнучкою системою управління організації, недостатніми владними повноваженнями працівників організації. Ця риса перешкоджає їх залученню до процесу удосконалення діяльності організації та не дозволяє з повною віддачею використовувати здібності працівників, їх значний інтелектуальний потенціал;

3) орієнтація більше на політичну кон'юнктуру, ніж на вимоги ринку, особливо при наданні безкоштовних і субсидованих послуг, що перешкоджає прагненню до постійного удосконалення діяльності організації.

Вища освіта здобувається у вищих навчальних закладах відповідних рівнів акредитації на основі: базової загальної середньої освіти, повної загальної середньої освіти та освітньо-кваліфікаційних рівнів “молодший спеціаліст” і “бакалавр”, а також “спеціаліст” (як післядипломна або ж друга (третя) вища освіта). Підготовка фахівців у вищих навчальних закладах може проводитися з відривом (очна форма), без відриву від виробництва (вечірня, заочна), шляхом поєднання цих форм, а з окремими спеціальностями – екстерном.

Прийом громадян до ВНЗ здійснюється на конкурсній основі відповідно до здібностей та незалежно від форми власності навчального закладу. Для вступу до ВНЗ необхідно мати атестат за 11-річну загальноосвітню школу чи диплом середніх проф- і техшкіл.

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України встановлює програмні конкурсних вступних екзаменів, які включені в систему тестування (СЕТ). Чинним законодавством України визначено ряд пільгових категорій, для яких середній бал на іспитах за системою єдиного тестування встановлюється на дещо нижчому рівні, ніж для загальної маси абітурієнтів.

У соціальному вимірі, на рівні громадської думки і в ЗМІ виникла

широка дискусія про переваги і недоліки впровадження єдиної системи тестування, яка замінила собою традиційні вступні іспити до ВНЗ. Головним аргументом на користь цієї системи було подолання корупційних практик у ВНЗ, які до її впровадження були доволі поширеними. З іншого боку, сама СЕТ не зняла питання про корупцію при вступі до ВНЗ, оскільки корупційні практики були не усунуті, а скоріше децентралізовані. Як уже відзначалося вище, система єдиного кредитно-модульного оцінювання в Україні впроваджена в усіченому варіанті, оскільки поширюється лише на оцінювання успішності студентів. Її повний варіант передбачає поширення системи рейтингування на професорсько-викладацький склад ВНЗ. Такі рейтинги встановлюються в країнах Європи та США шляхом моніторингових зрізів за семестр, півріччя та навчальний рік.

На нашу думку, основним мотивом гальмування стало оцінювання професійно-трудова перспектив для переважної більшості професорсько-викладацького складу державних ВНЗ. Йдеться про певну неготовність до роботи в ринкових умовах (в умовах конкуренції) і про прив'язаність професорсько-викладацького складу ВНЗ України до тарифної системи оплати праці. У вищій освіті деяких країн Європи і англо-американської цивілізаційної периферії впроваджено проектно-програмний принцип зайнятості викладацького складу. Викладач має боротися за курси та навчальні дисципліни, які він викладає студентам. Студенти визначають рейтинг викладачів, на основі якого відповідні адміністративно-управлінські підрозділи констатують той чи інший рівень професійної придатності викладача до роботи з аудиторією, так само як і міру потреби в його курсі (навчальній дисципліні) для студентства.

Отже, існуючий в Україні варіант модульно-рейтингової системи є компромісом, який убезпечує значну частину викладачів ВНЗ від ринкової конкуренції і є інструментом їх корпоративного самозахисту – забезпечення статусно-рольової непорушності та збереження безперервної зайнятості.

Сорбонська декларація від 25 травня 1998 р., виходячи з цих міркувань, визначила центральну роль університетів у розвитку європейських культурних цінностей. Вона обґрунтувала створення Зони європейської вищої освіти як основного

шляху розвитку мобільності громадян із можливістю їхнього працевлаштування для загального розвитку континенту.

Багато європейських країн погодилися з цілями, викладеними в декларації, підписали її або загалом схвалили. Спрямованість реформ декількох систем вищої освіти, розпочатих у цей час в Європі, довела, що багато урядів має наміри діяти саме в цьому напрямі.

Задля стимулювання науково-дослідної роботи студентів та перетворення ВНЗ на навчально-наукові заклади (а саме такими вони мають бути згідно з нормативними документами ЄС) на даному етапі запропоновано використовувати в навчальному процесі індивідуальні науково-дослідні завдання, які в більшості навчальних закладів адаптували у вигляді індивідуальних навчально-дослідних завдань (ІНДЗ).

Всупереч їх первинному призначенню, індивідуальні навчально-дослідні завдання (ІНДЗ) – це завершена теоретична або практична робота у межах навчальної програми курсу, яка виконується на основі знань, умінь і навичок, здобутих у процесі лекційних, семінарських, практичних та лабораторних занять, охоплює декілька тем або зміст навчального курсу в цілому.

З іншого боку, в концептуальному задумі та нормативних документах, пов'язаних із ІНДЗ, зазначені завдання були першопочатково евристичними і не передбачали репродуктивних знань. Виникає резонне запитання про те, що ж дозволяє, на рівні управлінських рішень (підзаконних актів), припускати подібні видозміни і чому викладацький склад в більшості випадків намагається адаптувати "наукове" під "навчальне"? Відповідь, на нашу думку, пов'язана з тим, що більшість ВНЗ України поки що виявляють організаційно-кадрову неготовність до перетворення в наукові центри. Йдеться, однак, і про реформу управління вищого рівня, себто МОН України. Остання означатиме (якщо діяти саме за логікою відповідних нормативних документів ЄС) істотне скорочення повноважень міністерства, а значить, депубліцизацію навчально-виховного процесу і вихід університетів з політико-ідеологічної та фінансової залежності від чиновництва. На практиці для українських ВНЗ це означатиме перехід від моделі відповідальності перед державою до моделі відповідальності перед суспільством.

Згідно з Хартією Конференції європейських вищих навчальних закладів і освітніх організацій від 29–30 березня 2001 р. "Зона європейської вищої освіти повинна будуватися на європейських традиціях відповідальності освіти перед суспільством; на широкому й відкритому доступі як до доступневого, так і післяступеневого навчання; на освіті для розвитку особистості й навчанні протягом усього життя; на громадянстві як короткочасної, так і тривалої соціальної доцільності" [3, с. 15]. Згідно з тим же документом "університети повинні мати право формувати свою стратегію, вибирати свої пріоритети в навчанні й провадженні наукових досліджень" і до того ж, "оскільки наукові дослідження є рушійною силою вищої освіти, то й створення Зони європейської вищої освіти має відбуватися одночасно й паралельно зі створенням Зони європейських наукових досліджень" [3, с. 17].

Отже, концептуальні адаптації норм-домовленостей ЄС, в тому числі і з ІНДЗ, відбуваються задля збереження тієї самої системи організації праці викладацького складу, яка існувала в радянській системі вищої освіти.

В Україні існує структура системи контролю якості освіти у вигляді трирівневої організації із залученням недержавних експертів. Вона містить такі складові: державна система оцінки якості, контроль на рівні навчального закладу та участь недержавних структур.

Висновки. Основними стратегічними завданнями для адаптації європейської системи вищої освіти у вищу освіту України є:

- коригування спрямованості і технологічно-дидактичного забезпечення освітнього процесу;

- модернізація освіти з точки зору структурно-організаційної перебудови відповідних ВНЗ та їх підрозділів, посилення наукової орієнтації ВНЗ;

- переведення матеріально-технічної бази навчального процесу на сучасний рівень.

Якщо ринкові реформи супроводжували управлінське рішення з боку держави впровадити замість двоступеневої системи "середня освіта – вища освіта" більш складне розрізнення освітньо-кваліфікаційних рівнів, то за цим стояли, напевне, відповідні зміни, що мали б відповідати змінам у соціальній структурі суспільства та відповідній зміні мобільності. Оскільки ускладнення стратифікації

(зростання чисельності соціально-професійних груп) згідно з теоремою Сорокіна [10, с. 122] з високою імовірністю призводить до прискорення соціальної мобільності, а збільшення кількості рівнів мобільності – навпаки, уповільнює вертикальну соціальну мобільність, то для українського суспільства перехід підсистеми освіти до зазначеної структури мав серію негативних наслідків у вигляді штучних ускладнень вертикальної мобільності у сфері освіти за майже незмінної соціальної структури суспільства в інших вимірах.

З точки зору генези управлінських технологій така система вищої освіти в Україні стала спробою не дуже вдалого синтезу британської та франко-німецької систем освіти [5, 7], з яких були, до певної міри механічно, перенесені на український ґрунт освіти окремі елементи, зокрема, модульно-рейтингова система та система перезарахування кредитів. З іншого боку, від радянської системи вищої освіти у вимірі управлінських технологій Україна успадкувала:

- залежність ВНЗ від апарату виконавчої влади в аспекті виконання відповідних програм та директив;

- високий рівень публіцизованості навчально-виховного процесу і кваліфікаційно-атестаційних процедур у сфері підготовки наукових кадрів, що знаходило (і знаходить нині) вираження у високому рівні зовнішньо-законодавчої регламентованості підготовки відповідних нормативно-методичних документів, високій опосередкованості самого навчального процесу процедурами відповідних бюрократичних підрозділів, наглядовій позиції системи управління в університетах державної форми власності стосовно до професорсько-викладацького складу і студентства;

- чиновницько-бюрократичну (владно-посадову) систему відносин "викладач – студент", що створює відповідну позанавчальну мотивацію для навчання переважної більшості студентства (навіть із впровадженням модульно-рейтингової системи оцінювання ця система не перестала бути владно-примусовою, тобто такою, що часто відтворюється всупереч пізнавальним запитам студентів на догоду корпоративним інтересам кафедр, факультетів та ВНЗ в цілому);

- традиційні дидактичні технології, які незначною мірою модифіковані з часів їх виникнення в епоху середньовіччя (лекції і семінарські

(практичні) заняття, на яких самими викладачами з переважної більшості навчальних дисциплін заохочується пізнавальна репродукція), що перетворює сам навчальний процес на відтворення пізнавальних уявлень.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / В.П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2004. – 804 с.
2. Батченко Л.В. Трансформаційні процеси в освіті України / Л.В. Батченко. – Донецьк : ІЕП, 1996. – 39 с.
3. Болонський процес у фактах і документах / упоряд.: М.Ф. Степко, Я.Я. Болюбаш, В.Д. Шинкарук, В.В. Грубінко, І.І. Бабин. – Київ ; Тернопіль : Вид-во ТДПУ ім. В. Гнаюка, 2003. – 52 с.
4. Гавриленко І.М. Соціологія освіти : навч. посіб. / І.М. Гавриленко, О.Л. Скідін. – Запоріжжя : Етта – Пресс, 1998. – 389 с.
5. Журавський В.С. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти / В.С. Журавський, М.З. Згуровський. – К. : ІВЦ “Видавництво “Політехніка”, 2003. – 200 с.
6. Заходи щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України на 2004–2005 роки / Додаток до Наказу МОН України № 49 від 23.01.2004 р.
7. Каленюк І.С. Рух Європи до суспільства знань, Болонський процес і Україна / І.С. Каленюк, К.В. Корсак // Вища освіта України. – 2004. – №3. – С. 22–28.
8. Кривега Л.Д. Социологическая диагностика преподавательского труда в Украине / Л.Д. Кривега // Вопросы социологической диагностики высших учебных заведений. – 1995. – Вып. 1. – С. 34–38.
9. Луговий В.І. Управління освітою : навч. посіб. [для слухачів, аспірантів, докторантів спеціальності “Державне управління”] / В.І. Луговий. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – 302 с.
10. Лукашевич Н.П. Соціологія освіти : конспект лекцій / Н.П. Лукашевич, В.Т. Солодков ; под ред. Н.П. Лукашевича. – К. : МАУП, 1997. – 224 с.
11. Мазак А.В. Освіта як перетворюючий фактор суспільного розвитку / А.В. Мазак // Вища освіта України. – 2008. – №4 (Додаток 1). – С. 119–122.
12. Матеріали наук.-практ. семінару “Кредитно-модульна система підготовки фахівців у контексті Болонської декларації” (Львів, 21–23 листопада 2003 р.) – Л. : Львівська політехніка. – 111 с.

Стаття надійшла 20.12.2011 р.

УДК 008

Е.М. Кучменко,

доктор історичних наук, професор

(Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України, м. Київ)

Культура та її трансформаційні виклики

В статті розглядаються питання культури, політики в її царині, зіставлення цивілізації, культури в сучасному глобальному просторі.

Ключові слова: культура, цивілізація, політика, ідентифікація, глобалізація, мультикультура.

Перетворення культури на арену інтенсивних політичних зіткнень є одним із цікавих аспектів нашого сучасного стану. Ми кожен день маємо справу із “зіткненнями”, якщо не з війнами, на ґрунті культури. Це відбивається на завоюванні права різних субкультур висловлювати в будь-який спосіб своє бачення та виявляти реакцію на різні політичні, економічні, соціальні, культурні трансформації, які супроводжують зародження й розвиток нового витка цивілізаційного процесу в сучасному глобальному просторі (від суперечок про те, як зберегти історичну пам'ять за допомогою витворів мистецтва, зміст яких для різних культурних груп дуже варіюється, до дебатів з приводу викладання історії в межах мультикультурних навчальних планів). Як зазначав В. Гавел, це ще зовсім слабка цивілізація, вона молода, нова і вразлива. За своєю суттю, цей свіжий покрив всевітньої цивілізації ледь-ледь приховує під собою

багатоще розмаїття культур, народів, релігійних світів, традицій та історично сформованих підходів – усього того, що в певному розумінні камуфлюється ним [1]. І за іронією долі, поширення глобалізації супроводжують нові форми протидії і боротьби, а також вимоги зберегти право поклонятися стародавнім богам і наслідувати старим святим процтвам.

Згідно з В. Гавелом, всевітня цивілізація не була б достойна власного імені, якби не могла певним чином належати до різних своєрідних культурних і цивілізаційних сфер. Новій глобальній цивілізації потрібно усвідомити себе як мультикультурну і багатополярну. І справді, сучасність відмічена появою в усьому світі нових форм політики, яка спрямована на посилення ідентичності. Ці нові форми поглиблюють і посилюють вікові суперечності між принципами універсальності (захист фундаментальних прав), які були проголошені ще американською і французькою революціями, та

потребою рахуватися з національною, етнічною, релігійною, тендерною, “расовою” і мовною специфікою. Конфлікти, в основі яких лежить проблема ідентичності, відбуваються аж ніяк не тільки на зовнішніх кордонах нових національних держав, що виникли у ході дезінтеграції регіональних режимів, подібних до комунізму радянського типу у Східній і Центральній Європі, в Центральній Азії чи на африканському континенті, де національні держави являють собою дуже крихку інституцію з менш ніж півстолітньою історією (Руанда, Уганда, Конго і т. ін.). Подібні конфлікти відбуваються і в межах зрілих ліберальних демократій. З кінця 1970-х років вимоги визнати гендерні, расові, мовні, етнічні ознаки та сексуальну орієнтацію як основу для самоідентифікації особистості кидають виклик легітимності конституційних демократій, які вже устоялися.

Відбиваючи суспільну динаміку, ми тільки починаємо розуміти, що глобальна інтеграція розвивається поряд із соціокультурною дезінтеграцією,

© Кучменко Е.М., 2012